

Анатолій Дімаров

БІЛЬ І ГНІВ

Книга 2

ЧОРНИЙ ВОРОН. СИН КАПІТАНА

Харків
«ФОЛІО»
2021

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

БІЛЬ І ГНІВ

ЧАСТИНА П'ЯТА

Дорого обійшлася німцям, що хазяйнували в Хоролівці, смерть старого йолопа Крюгера. Комендант поніс свій запущений ішіас і п'ятдесят років прямо на фронт: у тісні та вонючі солдатські окопи. Начальник гестапо теж потюпав слідом: розжалуваний у рядові. Навіть ляндсвірт не втримався на зігрітій посаді, хоч він, здається, не мав ніякого відношення до цієї сумної події. А найбільше, звісно, дісталось поліції, бо стрілочник, як відомо, завжди винен: німці розстріляли всю охорону, яка чергувала в той час, коли Івасюта втік із ув'язнення.

Гайдукові теж світила петелька або й куля межі очі, бо чия кадра уколошкала Крюгера? Поки його тягали на допит, перевівся нінащо: тільки губи, та очі, та ще жовна на випнутих вилицях.

Утратив сон, з ночі в ніч вертівся на ліжку, важко зітхав. І все більш ненавидів свою половиноньку: спала, хоч би тобі що! Над головою вішатимуть — очей не розплющить! Хіба візьме подушку та натягне на вухо, щоб не чутно було, як рипітиме шибениця...

Ну, та цій завжди собаче весілля! Не стане його, Гайдука, одразу ж знайде інші обійми...

Хвойда всесвітня!

Якось не витримав — стусонув коліном у спину.

Олька зойкнула, зірвалася з ліжка.

— Ти що?!

— Нічого... — Гайдука аж за горло здушило. Стримався, щоб не заїхати ще й кулаком. — Лягай досипай... Кор-рова...

Олька почухала спину, знову полізла в ліжко: тепла, розморена.

— Спи, доки мене не повісили! — докинув гірко Гайдук.

— Як не повісили, то вже не повісять, — озвалася позіхаючи Ольга. Вмостилася, почмокала смачно і одразу ж заснула.

Гайдук на неї вже й дивитись не міг. Ображено сопучи, зсунувся з ліжка, взяв ковдру, подушку, пішов до канапи. Закурив, довго лежав, пропікаючи вогником темряву, блимав понуро. Скнів у безнадійних думках, ятрився образою на чорну німецьку невдячність, служив їм вірою і правдою, власного життя не жаліючи, а вони — чоботом у душу!..

За віщо?

Одне й утішало, що не посадили одразу ж за ґрати. Може, все ж урахують його бездоганне минуле, самовіддану службу, а особливо — дві медалі, що висять на мундирі: не за очі красиві їх одержав Гайдук, тричі ходив у самісіньке пекло, переповзав через кордон, ризикуючи щоразу нарватися на кулю прикордонника чи попастися чекістам до рук. І невідомо, що було б краще, бо тоді Гайдукові пригадали б усе: і банду і активістів повішених, і шпигунство на іноземну розвідку — залишав на той крайній випадок Гайдук ампулу з отрутою: в комірець, в самий кінчик, щоб, як до лиха, то одразу вхопити у зуби...

Повертався щоразу — мов з того світу...

А почалася війна — теж довелося перебрати гіркого. Знов по цей бік, у більшовицькому тилу, з приймачем і ракетницею: вишукував цілі для літаків. Недосипав, недоїдав, помирав од спраги і втоми, ризикував шохвилини, бо спіямали б — на місці й покінчили б; скільки разів вгризався у землю зубами, коли поруч, у темряві, тупотіли захекано й стривожені злі голоси боляче били у вуха: «Тут він!.. Тут!.. Пильніше шукайте!.. Звідси злетіла ракета!..»

Шукали. Проходили поряд, мало не топталися по ньому, а він лежав, уже й дихнути не сміючи, і, якби міг, то зупинив би і серце:

боявся — почують. І потім, коли небезпека минала, довго не мав сили покласти «вальтер» за пазуху: пальці аж прикипали до руків'я розпеченого...

А тепер що: до стінки і — «фойер»? По медалях, що самі й навішали?... Ні, медалі зірвуть, як зірвав колись хреста німецький полковник з німецького ж таки офіцера. Помах руки — і людини не стало. Живий труп із білим, як крейда, обличчям. Покірنا мішень для карабінів...

Ех, життя, будь ти неладне!..

Ранок стрічав, мов давнього ворога: не чекав нічого втішного від наступного дня. Зодягався, випивав склянку міцнющої кави, плен-тав у поліцію — чекати на черговий виклик до слідчого.

Телефонний дзвінок іноді лунав одразу ж, як тільки переступав поріг кабінету, а бувало, апарат мовчав аж до вечора. І невідомо, коли було важче. Сидів, як прив'язаний, — хоч що робив, відчував отой телефон. Наче міну. Ось-ось візьме й вибухне. Ось-ось...

Порятунок прийшов, коли уже й не сподівався.

Представник гестапо з Полтави, якого всі німці в Хоролівці чекали, як смертної кари, виявився Гайдуковим знайомим. Та не просто знайомим — товаришем: в одній і тій же розвідшколі навчалися перед війною, поряд і спали, і їли. І в карцері якось разом сиділи, коли надумалися провідати місцевих дівчат.

Віллі Кофт не забув минулих Гайдукових послуг: як той підставляв не раз спину, виконуючи за себе й за нього важку та невдячну роботу. Мив у казармі підлогу. Чистив гальюн. Бігав на пошту за посылками від батьків Віллі, які за своїм улюбленим сином світу не бачили. І хоч вважалися обоє курсантами і були наче рівнею, однак Гайдук уже тоді добре затямив, хто з них слуга, а хто — пан. Тож належно себе й поводив.

Коли по закінченню школи його відразу ж послали на Радянський кордон — на диверсії й розвідку, а Віллі забрали в Берлін, Гайдук і це сприйняв як належне. Бо куди йому, безбатченкові, без роду й племені, рівнятися з арійцем, та до того ж ще й з аристократів: мав

перед прізвищем приставочку «фон» — золотий отой ключик, що відчинятиме двері до найвищих посад у майбутньому.

Віллі й зараз уже обіймав солідну посаду і мав неабиякий чин: штурмбанфюрер СС. І якщо на Гайдукових грудях побрязкувало лише дві медалі, то Кофтів бездоганно пошитий мундир прикрашували не одна орденська стрічка, пришпилена з вишуканою недбалістю улюбленця долі.

За роки, відколи вони розлучилися, Віллі таки дещо змінився: ледь помітно посивів, трохи побрезкло обличчя, він ще більше посутулішав. Сидячи за столом під час наради, чітко й строго дивився на присутніх, наче тепер уже вирішував, кого на фронт — у штрафбатальйон, а кого на шибеницю. Ось його світлі очі зупинилися на Гайдукові (Гайдук аж дух зачаїв, а в грудях поповз, поповз крижаний холодок), щось у них, у тих очах, ворухнулося, чи то тільки так здалося Гайдукові, бо Віллі одразу ж перевів погляд на опасистого німця, який сидів поруч. Німець засопів, мов йому забракло повітря, неспокійно засовався, червона шия, здавлена тугим комірцем, враз змокріла од поту, і Гайдук, переводячи дух, сам себе запитував, упізнав його Віллі чи ні, бо жоден м'яз не здригнувся на обличчі високого гостя. І невідомо, чого б він зараз дужче хотів: щоб Віллі його упізнав чи так і лишитися для нього чужою людиною. Бо чи не спитає з нього, як з давнього друга, особливо суворо й нещадно?

Тому навіть не пробував підійти до штурмбанфюрера під час перерви.

Віллі, однак, упізнав, а може, знав про Гайдука — ще перед поїздкою в Хоролівку: Гайдук уже виходив з гестапо, як його затримав черговий.

— Пане начальнику поліції, вас просять зайти у приймальню!

Гайдук аж здригнувся. Виду, однак, не подав: строго насуплений, піднявся на другий поверх, зайшов до приймальні.

Тут сиділо повнісінько німців, чекали на виклик. Секретар, як тільки уздрів Гайдука, підняв трубку, щось тихо сказав. Вислухав, поштиво кивнув головою.

— Зайдіть.

Штурмбанфюрер зустрів його на порозі. Розвів широко руками, приязно всміхнувся.

— А-а, старина!.. Що ж це ти не признаєш своїх друзів?.. Негоже, негоже.. — Обійняв за плечі, провів до невеликого столика, на якому стояло кілька пляшок. — Віскі?.. Коньяк?.. — Налив із пузатої пляшки, перший підніс плескатий келих: — За щасливе побачення!.. Прозіт!.. — Випив, посмакував, похвалив: — Гарний напій. Що-що, а пити ці французики вміли. — Наче французів уже й не існувало на світі.

Гайдук теж вихилив келих — обережно, наче отруту, і хоч ніяк не міг звикнути до іноземного трунку (тхнув він йому чомусь клопами), похвалив і собі. Обережно, щоб не розбити тендітну посудину, поставив келих на тацю. Сидів потім, скутий, напружений, все чекав, що Віллі от-от поцікавиться, як воно сталося, що він проґавив Івасюту. А Віллі наче забув, за чим, власне, й приїхав: поринув у спомини. Палив сигарету, розчулено мружився.

Скільки ж це років минуло, як він із камрадом навчався в тій школі?.. Ах, які то були щасливі часи! Навіть карцер викликає зараз розчулення. Чи не так, любий друже?

Гайдук обережно притакував, хоч йому зараз було не до спогадів: здавалося, що Віллі в оцих мандрівках у минуле не зовсім щирий. Не для того ж приїхав він до Хоролівки, щоб побачитися з ним, з Гайдуком! І чим довше поринав у спогади Віллі, тим більша напруга наростала у Гайдукові.

Врешті й Віллі, здається, набридли ці спомини, погасив сигарету, скрушно зітхнув:

— Отак би погомоніти до ранку... Та, на жаль, ми собі не належимо: війна, друже, війна...

Гайдук напружився, у нього одразу ж спітніли долоні.

— З оберстом Крюгером доводилося зустрічатися?

— Так, — відповів похмуро Гайдук.

— Серйозний чоловік, — сказав задумливо Віллі. — Пригрозив, що у справі батька дійде аж до Берліна, якщо ми всіх не покараємо.

Рицарський хрест — нічого не поробиш!.. — Обличчя Віллі стало зовсім заклопотане, він дивився на Гайдука так, наче казав: жаль мені тебе, старий друже, але що маю робити? Служба є служба... — Як ви того бандита не втримали?

Здається, й не слухав Гайдука, бо обірвав на півслові:

— А охорону розстріляли навіщо? Замітали сліди?

— То вже гестапо...

— Чому не допитали? — докопувався Віллі: він наче й не чув Гайдука. — Може, серед охорони були його спільники, що допомогли йому втекти?

— Я тут ні при чім... То гестапо.

— Йолопи!

Віллі рвучко звівся, роздратовано осмикнув кітель. Гайдук дивився па старого приятеля, дивився й думав, що зараз вирішується його доля. А може, вже й вирішена? Тільки Віллі незручно рубонуту з плеча: як-не-як, а колись таки навчалися разом.

Віллі ж тим часом поліз до кишені, дістав портсигар. Золото так і сяйнуло Гайдукові в очі, бризнуло світлом дорогоцінне каміння. Віллі натиснув на кнопку — кришка одскочила і тихенька мелодія залунала в кімнаті. Срібні дзвоники вителенькували щось таке ніжне й розчулене, що Віллі аж очі замружив, слухаючи той передзвін.

Дослухавши музику, дістав сигарету, вгостив Гайдука. Поплескав по плечу, покивав головою:

— Не вішай носа, камраде! Дякуй долі, що на світі є Віллі, який не забуває старих друзів.

Знову сів поряд, спитав:

— Ти знаєш, що з тобою хотіли зробити?

— Догадуюсь, — гірко відповів Гайдук. — Розстріляти або й повісити...

Віллі ствердно хитнув головою.

— І тебе, друже, вже давно закопали б, аби не я...

— Дякую, Віллі! — В Гайдука аж сльози навернулися на очі, такий був зворушений.

— Пусте! — махнув недбало Віллі рукою. — Ми, старі вовки, повинні триматися один одного, бо інакше нас кожен баран затовче. — Віллі дуже любив проголошувати афоризми, Гайдук пам'ятав це по школі. — І я кинувся за тебе у бій. «Віллі, — сказав я собі, — якщо ти не врятуєш старого камрада, то яка ціна тобі після цього?» Я захищав тебе, як тільки міг. Та, на жаль, я теж не всесильний, — поморщився Віллі. — Дуже ж багато ви тут накоїли! Розбомблена станція, висаджено моста у повітря... Посеред міста, на центральній площі, повішено нещасного Крамера... А тепер із цим старим ослом... Це, звісно, найгірше... І то хай би стріляв якийсь комісар, збільшовичений фанатик, а то начальник сільської поліції! Кому ж тоді накажете вірити, якщо поліція починає нам стріляти у спину? І кого треба спитати найсуворіше за цю дику акцію?

Гайдук низько опускає голову. Відчуває майже фізично важкий тьгар звинувачень. Якщо так суворо покарали начальника гестапо і коменданта, то що тоді вже говорити про нього!

— Так що тебе теж доведеться зняти з посади, камраде... Єдине, що я зміг для тебе зробити: врятувати од шибениці.

— Дякую... Віллі... — Гайдука аж за горло здушило. Він щиро розчулений, він не знає, що й зробив би зараз для Віллі. В нього сльози навернулись на очі. І те не сховалось од Віллі.

— Ну, ну, куди це годиться! — Поплескав по плечу, всміхнувся підбадьорливо. — Старий вовк — і такі сентименти!.. Ми ще послужимо фатерляндові й фюрерові, покажемо, на що здатні справжні розвідники!.. А зараз, камраде, тобі треба довести, що ти не такий уже безнадійний працівник... Що ми можемо покластися на тебе. Убивство Крюгера не означає, що ми відмовимося од маєтку. Навпаки! Ми зведемо маєток, незважаючи на всі перешкоди — аж пристукнув кулаком Віллі. — Це — справа нашого престижу, сам гебітскомісар запевнив оберста Крюгера, що він справить новосілля в цьому році. Так, у цьому році! І це не має бути звичайне господарство, а взірцевий маєток, перший у цьому краї. Ми доручили одному з кращих архітекторів спроектувати палац, з Берліна наказано, аби компенсувати гірку

втрату, розширити володіння до чотирьохсот гектарів. Днями ж у Тарасівку (що за дикі назви у вашій країні) виїдуть землеміри, а незабаром прибуде наш інженер, який здійснюватиме нагляд за спорудженням палацу... І, основне, що стосується вже тебе: за все повністю відповідатимеш ти! Забезпечення робочою силою, суворе дотримання графіків, порядок і дисципліна — все це стосуватиметься твоєї діяльності. Запам'ятай: од того, наскільки ти з усім цим справишся, залежатиме подальша твоя кар'єра.. Ото так, любий друже.

Знову дістав портсигар, закурив. Кинув недбало:

— Тобі ж доведеться й очолити місцеву поліцію. Профільтрувати як слід, підібрати надійних людей. І моли Бога, щоб більше такого не траплялося. Бо тоді я вже нічого не зможу для тебе зробити.

— Не станеться! — запевнив Гайдук.

— Будемо надіятись...

Віллі провів Гайдука до порога.

— Ми ще зустрінемося, — пообіцяв. — Нагляд за будівництвом покладено на мене. Не підведеш свого друга?

— Та я...

— Ну, ну... — поплескав по плечу. — До побачення, старий камраде!

Віллі пробув у Хоролівці два дні. І весь оцей час Гайдук не одходив од телефону: сподівався, що Віллі його покличе й скаже, що лишає в Хоролівці. Але Віллі не кликав, Віллі наче забув Гайдука — викреслив із пам'яті. Подзвонив лише під кінець. Наказав негайно виїжджати в Тарасівку, пильнувати будівництво палацу. «Сам приїду на відкриття! — гукнув бадьоро у трубку. — Ми ще вип'ємо з тобою, друзяко!..»

Ще тиждень не покидав Гайдук Хоролівки: здавав справи своєму наступникові. Це був низенький товстун, веселий та привітний з виду: все усміхався приязно, називав навіть колегою — прочув, певно, дещо про Віллі. Гайдук же одразу зненавидів його, як зненавидів би будь-кого, хто зайняв його місце, і вже сам швидше поквапився залишити Хоролівку.

Гайдук поїхав у Тарасівку з новим комендантом, який захотів подивитися майбутній маєток. Комендантові, мабуть, і досі стояло в очах убивство Крюгера: тепер за сотню метрів попереду мчали два мотоцикли з кулеметами, а позаду — повна машина солдатів. «Буде кому закопувати», — похмуро думав Гайдук. Хоч він не вірив, щоб хтось зважився зустріти їх пострілами, все ж кожного разу, коли проїжджали мимо торішніх стіжків, що чорніли перепрілою соломою, відчував неприємний холодок десь аж під ложечкою.

Комендант не поїхав у село — наказав одразу ж повертати на хутір.

Закинута, заросла донедавна дорога була знову вторована: Крюгер до загибелі щодня ганяв підводи з Хоролівки, і на широкому подвір'ї лежали гори акуратно складеної цегли, обтесані свіжі колоди, стояли височезні козли з товстою сосниною, і в ній, в тій соснині, зависла дворучна пилка: тут розпускали колоди на дошки. Пилка була не наша — німецька, бо інакше б дядьки, які пиляли, забрали б її з собою, і сокири, що стирчали в напівобтесаних колодах, теж були, мабуть, привезені ще Крюгером, і добрий десяток лопат, складених біля колодязя. На подвір'ї не було ні душі, комендант, копирснувши ногою жовту тирсу під козлами, спитав роздратовано, де подівся сторож, який мав усе це охороняти.

— Де сторож, біс вас візьми?!

Гайдук міг би сказати, що він же теж оце щойно приїхав, як і пан комендант, однак не став сперечатися: знав, що хтось та має бути винен, а оскільки він був тут єдиним представником нової влади в Тарасівці, то й вина падала в першу чергу на нього. Тому він сказав, що змотається швиденько в село і вияснить, куди подівся сторож і чи був тут сторож взагалі.

— Давайте негайно! — аж тупнув ногою комендант: подвір'я, що не охоронялося, діяло на нього, мов червоне на бугая.

— Яволь! — приклацнув закаблуками Гайдук і поштиво спитав, чи може скористатися машиною. Бо звідси до села — три кілометри.

Одержавши дозвіл, пішов до машини.

— Шнель! Шнель! — заволав комендант, і той крик штовхнув Гайдука образливо в спину: все ще не міг звикнути з думкою, що він тепер всього-на-всього дорфполіцай — особа в очах комендантових зовсім уже нікчемна, йому аж щелепи звело від отого вигуку... «Ну, брешеш, не діждешся, щоб я тобі бігав!» — Гайдук так же повільно підійшов до машини, одчинив дверцята й буркнув:

— В село!

Їхав і думав, що як знайде сторожа — битиме. Гнатиме перед машиною, як скаженого пса. До самого хутора...

Зайшов до управи, сердито запитав із порога:

— Пане старосто! Де ви поділи сторожа, біс побери?!

Приходько, що сидів за столом (розбирався в якихось паперах), звівся Гайдукові назустріч, поштиво спитав:

— Сторожа? Якого, пане начальнику районової поліції?

Гайдук не став йому пояснювати, що він уже не начальник, але пояснив спокійніше:

— Того, що має бути на хуторі. — І додав: — Там — комендант. Вимагає негайно знайти сторожа... І вас кличе, до речі, — додав уже од себе, хоч комендант про старосту й не заїкався. Але йому було вигідно поставити під удар когось іншого, а не себе. Уже майже спокійно дивився на Приходька, який збирав зі столу папери.

— Поїхали? — Приходько замкнув шухлядку, надів картуз. Уже виходячи, кинув підліткові, що чергував коло «бандури»: — Хто питатиме, скажеш — на хуторі.

— Хто сторож? — поцікавився уже в машині Гайдук.

— Бородай.

— Де він живе?

— Та на виїзді... Якраз по дорозі...

Данько саме обідав: сидів за величезною мискою, непоквапом сьорбав борщ. Побачивши німця (Гайдук, який був у всьому німецькому, зайшов перший), він так і заляк, а жінка, яка діставала щось із печі, перелякано охнула.

— Обідаєш? — запитав лиховісно Гайдук: злість так і закипала в ньому. — Ану, марш до машини!

Данько й не ворухнувся. Розтулив тільки рота, випустив ложку. Ложка лунко стукнулася об дубову столину, і той звук наче вивів із трансу Данькову жінку — Килину:

— Та куди ж ви його забираєте?

Сльози так і бризнули з її очей, вона кинулася до чоловіка, заголосила:

— Та хазяїне ж мій дорогий, та куди ж вони тебе забирають?

Жінчин плач привів Данька до тями. Одвів її руки, спитав перелякано:

— Ви за мною?

— А то за яким іще паном!.. Ану ворушися швидше!.. Замовчи, ніхто твоє золото поки що не вішає! — Бо Килина вже тужила, як над покійником.

— Так би й сказали... А то кричать — у мене й душа отерпла... Килино, та годі тобі, подай-но краще ціпок.

Килина, все ще схлипуючи, пішла до печі, дістала ціпок оту величезну ломаку, що нею ще на початку війни зсадив Данько міліціонера з коня.

— Я ж оце щойно звідти прибіг — пообідати, — виправдовувався Данько. — А воно, бач, той... вже й поїсти не мона... Та не штовхайтесь у спину, я й так уже йду!

— Йди, йди! Ось комендант тебе нагодує!

Вийшли з хати. Попереду — Приходько. Данило слідом, а за ним уже — Гайдук і Килина. Килина, побачивши страшну чорну машину, якою тільки покійників возити, знову вдарила в голос, але Гайдук так цитькнув на неї, що вона одразу ж подавилася криком.

— Сідай до машини!

Данько позадкував-позадкував, наставив навпроти Гайдука ціпок:

— А я не сяду. Їдьте самі, а я навпростець.

— Не сядеш?! — Гайдук, звувивши очі, потягнувся до кобури.

— Та сідайте, Даньку, чого ви? — втрутився Приходько: Гайдук уже дістав пістолет. — Бачите, і я з вами їду.

— А чого вони так кричать? Ще і в спину штовхаються! — вже замалим не плакав Данько. — Не мона вже й пообідати, ге?

До машини, одначе, поліз.

— Та ку-ди-и ж те-ебе повезли-и-и?! — вдарив їм услід розпачливий голос Килини, вдарив і обірвався на ноті, тягучій та болісній. «Ото дурна баба! — поморщився Приходько, бо йому аж поза спиною сипонуло од того плачу. — Голосить, наче по мертвому...»

А вийшло, що не дуже й дурна: коли підкотили до подвір'я та вилзли з машини, комендант зовсім впав у шал. Червоне обличчя набрякло од гніву, очі побіліли. Бризкаючи слиною, налетів на Данька:

— Донерветер!.. Русіше швайне!..

Розмахнувся, ляснув щосили Данька по обличчі. Та краще був би й не бив: у Данька ж не щетина — щітка сталева. Комендант аж зойкнув, тіпаючи рукою.

— Ферфлюхтіге швайне!..

Ще щось кричав, плюючись довжелезними фразами, потім враз заспокоївся. Походив, походив перед ними трьома, що стояли навиятку, ткнув у Бородая пальцем, заговорив уже ламаною російською мовою:

— Ти ест ошень ледачий скотіна! Ти зараз будеш покараний. Тебе будуть повесить!.. Льойтнант Грабке, виконуйте!

Кілька солдатів підбігло до Бородая, потягнули його до козлів. Там уже звисала з колоди акуратно припасована петля. Бородай мовчки опирався, босі ноги його аж заривалися в землю, в густий шпориш, він усе ще не одпускав ціпок, а солдати, розлючені, били його по голові, молотили по спині.

— Пане комендант!

— Що?! — Комендант так і крутнувся до Приходька. — Ти теж захотів на шибеницю!

— Пане комендант, сторож не винен... Ви не допустите, щоб німецька влада покарала невинного!

— Невинний?! — закричав комендант. Так закричав, що аж солдати, які волокли Бородая, зупинилися. — Бандит цей не винний?!

— Так, пане комендант, сторож невинний. Сам пан Крюгер дозволив йому ходити на обід.

— Ти брешеш: Крюгер не міг це дозволити! — аж затупотів ногами комендант. І солдати, які досі стояли, вхопили наляканого Бородая, потягнули його під петлю.

— Спитайте все село. Все село вам підтвердить. — («А якби й справді німець заходився допитуватись? — журила потім Приходька Данилівна. — Ти думав, що казав?» Приходько на це тільки досадливо плечима здвигне: що про це й говорити!..) — Ви не допустите порушення німецької справедливості, пане комендант!

Солдати вже підтягнули Бородая під колоду, висаджували його на сторч поставлений пень. Бородай мукав, наче німий, крутив головою, вислизаючи з петлі, солдати молотили його кулаками. Видерли нарешті ціпок, заломили йому руки за спину, а лейтенант спритно накинув на шию петлю: очевидно, робив це не вперше. Зіскочив на землю, обернувся до коменданта, чекаючи сигналу.

— Пане комендант, ви не повісите невинного!

— А ви що скажете? — звернувся до Гайдука комендант: він уже став вагатися.

Гайдук дозволив собі здвигнути плечима: він сам щойно приїхав сюди, тому й знає не більше, ніж пан комендант. Може, й справді Крюгер дозволив сторожеві ходити на обід...

— Покійник не міг дати таке ідіотське розпорядження! — знову закричав комендант. — Пан Крюгер був чистокровним арійцем, а не якоюсь там російською свинею!

Гайдук знову здвигнув плечима: робіть як знаєте. І це ще більше розлютило коменданта.

— А ти?! — напустився він на Приходька. — Як ти стежиш за порядком? Тебе теж треба повісити!

Приходько мовчав. Відчував, що комендант кричить, бо вже не знає, що робити з Даньком. Вішати наче вже й ні за що, але

ЗМІСТ

Біль і гнів	3
Частина п'ята	3
Частина шоста	166
Частина сьома.....	369
Чорний ворон. Повість	433
Син капітана. Повість	513
ГЛАВА ПЕРША.....	513
1.....	513
2.....	518
3.....	525
ГЛАВА ДРУГА.....	531
1.....	531
2.....	532
3.....	541
4.....	547
ГЛАВА ТРЕТЯ.....	551
1.....	551
2.....	555
3.....	562

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА.....	567
1.....	567
2.....	573
3.....	579
ГЛАВА П'ЯТА.....	582
1.....	582
2.....	590
3.....	594
ГЛАВА ШОСТА.....	598
1.....	598
2.....	603
3.....	606
4.....	610
ГЛАВА СЬОМА.....	612
1.....	612
2.....	616
ГЛАВА ВОСЬМА.....	624
1.....	624
2.....	629
3.....	633
ГЛАВА ДЕВ'ЯТА.....	637
1.....	637
2.....	641
3.....	647
Що їх жаліти! <i>Диптих</i>	651
Німчики, голубчики.....	651
Пів цеглини.....	655
Печатка. <i>Оповідання</i>	658